

MATEUSZ REPCZYŃSKI*

WOLNOŚĆ SUMIENIA W PAŃSTWIE TOTALITARNYM. RELACJE WŁOCHY – STOLICA APOSTOLSKA W LATACH 1922-1929 I TRAKTATY LATERAŃSKIE

FREEDOM OF CONSCIENCE IN A TOTALITARIAN STATE.
RELATIONS BETWEEN ITALY AND THE HOLY SEE IN 1922-1929
AND THE LATERAN TREATIES

Abstract: The article presents the relations between the Italian state and the Holy See in the years 1922-1929 and their consequences for Italian Catholics in the emerging totalitarian state. The first part discusses the progressing dictatorship in Italy and friendly gestures from the government towards the Church. The second part covers the signing of the Lateran treaties between Italy and the Holy See, namely the content of the treaty and concordat, also the financial agreement and the formation of the Vatican City State.

Keywords: Holy See, Vatican, Fascism, Pius XI, Mussolini, Lateran treaties.

Włosi po I wojnie światowej zmagali się z wieloma trudnościami społecznymi, wysokim zadłużeniem państwa, rosnącym bezrobociem i inflacją. Do tego upadające zakłady pracy i niskie wynagrodzenie powodowały kryzys gospodarczy¹. Na kanwie tych trudności powstały nowe ideologie. Jedną z nich był faszyzm, który dał początek dyktaturze Benito Mussoliniego. Z racji tego, że ówczesne

* Mateusz Repczyński – student II roku studiów II stopnia na kierunku bezpieczeństwo międzynarodowe na Uniwersytecie Wrocławskim, e-mail: 300898@uwr.edu.pl.

¹ Por. A. CZUBIŃSKI. *Historia powszechna XX wieku*. Poznań 2003 s. 174.

społeczeństwo włoskie w około 90% składało się z katolików², Stolica Apostolska musiała ustosunkować się do nowych wyzwań politycznych. Sytuacja we Włoszech mogła być dla papieża Piusa XI i dla wiernych Kościoła katolickiego zarówno szansą, jak i zagrożeniem w kontekście swobód w praktykowaniu religii.

Celem artykułu jest ustalenie czy w państwie uchodzącym za totalitarne³ było miejsce na wolność religijną dla katolików oraz jakie znaczenie dla Stolicy Apostolskiej i Kościoła miały traktaty laterańskie. Badany przedział obejmuje lata 1922-1929, czyli od początku pontyfikatu Piusa XI do podpisania traktatów laterańskich.

1. GENEZA STOSUNKÓW MIĘDZY PAPIEŻEM A BENITO MUSSOLINIM

1.1. SYTUACJA STOLICY APOSTOLSKIEJ

Rozpoczynając swój pontyfikat, Pius XI stanął przed dwoma wielkimi problemami światowymi – przywróceniem pokoju na świecie po I wojnie światowej i problemem komunizmu. Kilka dni po konklawe papież powiedział do kard. Vincenzo Vanutelliego:

[...] a gdy wszystko to posiada najwyższą wartość, jeżeli idzie o osiągnięcie łaski przed Bogiem i ludźmi, to jest to zarazem najprzydatniejszy środek, aby dzieło owo, na którym polega największa zasługa i największa chwała papieża Benedykta XV, mianowicie dzieło «przywrócenia światu pokoju», prowadzić dalej i doprowadzić do końca⁴.

Natomiast w swojej pierwszej encyklice *Ubi arcano Dei* napisał:

Na pierwszym miejscu trzeba wymienić tu walkę klasową, która wżarła się w serca narodów niby śmiertelny wrzód i rani pracę, rzemiosło i handel, rani wszystkie pierwiastki dobrobytu prywatnego i publicznego⁵.

Nowy papież musiał się zmierzyć z jeszcze jednym wyzwaniem, mianowicie „kwestią rzymską”. W średniowieczu powstało Państwo Kościelne rządzone przez papieża. Po zjednoczeniu Włoch tereny Państwa Kościelnego weszły w skład nowego państwa – Zjednoczonego Królestwa Włoch. W 1870 r. Wiktor Emanuel II zajął Rzym i przeniósł tam stolicę. Papież Pius IX uznał się za „więźnia Watykanu”

² Por. D.I. KERTZER, *Papież i Mussolini. Nieznana historia Piusa XI i rozkwit faszyzmu w Europie*. Wołowiec 2016 s. 124.

³ Por. M. MARSZAŁ, *Faszyzm i jego oblicza*. W: *Varia Doctrinalia (Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa Uniwersytetu Wrocławskiego)*. Red. Ł. Machaj. Wrocław 2012 s. 131. <http://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/41100/02_Maciej_Marszal.pdf> [dostęp: 4.04.2022].

⁴ Cyt. za: F. LAMA, *Ojciec święty: żywot i czyny papieża Piusa XI*. Warszawa 1929 s. 100.

⁵ Cyt. za: *tamże* s. 102.

i stwierdził, że nie opuści watykańskich murów dopóki zagarnięte ziemie nie wrócą pod władzę papieża. Ekskomunikował króla, zabronił katolikom głosowania w wyborach i kandydowania do parlamentu oraz zerwał stosunki z Włochami⁶.

W 1919 r. za aprobatą Benedykta XV powstała Włoska Partia Ludowa (*Partito Popolare Italiano* (dalej: PPI), utworzona przez sycylijskiego księdza Luigiego Sturzo. Był to krok w stronę nawiązania stosunków między Stolicą Apostolską a państwem włoskim, wpływający na życie społeczne Włochów. Partia miała charakter liberalny, deklarowała się jako partia katolicka. Dzięki propagowaniu PPI w kościołach, nastąpił jej szybki rozwój (pod koniec 1919 r. liczyła 253 tys. członków)⁷.

1.2. SYTUACJA PARLAMENTARNA WŁOCH

15 maja 1921 r. w przyspieszonych wyborach parlamentarnych socjaliści uzyskali 122 miejsca, komuniści 16. Włoska Partia Ludowa uzyskała 107 mandatów. Faszystom przypadło 35 miejsc, wśród nich miejsce dla Benito Mussoliniego.

W swoim pierwszym przemówieniu Mussolini mówił o katolikach upatrujących w Rzymie duchową stolicę, czego Włochy nie mogły lekceważyć. Zadeklarował się pomóc w kształtowaniu chrześcijańskiego społeczeństwa i zapewnił, że faszyzm zbuduje katolickie państwo. Mussolini zdawał sobie sprawę, że potrzebuje poparcia papieża, który wspierał jego przeciwników politycznych z PPI. Musiał przekonać go, że więcej zyska, popierając faszystów⁸. Aby zdobyć poparcie hierarchów kościelnych, Mussolini głosił aktywną walkę z socjalizmem oraz „[...] obiecywał moralne i materialne wsparcie dla Kościoła”⁹.

Warto tutaj wspomnieć, że w latach młodości Mussolini miał wrogi stosunek do Kościoła, a do Boga wręcz bluźnierczy¹⁰. Według niektórych badaczy zabiegał o dobre relacje z papieżem, ponieważ liczył na wsparcie pieniężne niezbędne do przejęcia władzy. Jego dalsze posunięcia sugerują, że chodziło o pozyskanie silnego sojusznika do eliminacji lewicy z życia społecznego¹¹.

Pius XI nie był przychylny PPI. Być może dlatego, że PPI podkreślała swoją niezależność od Watykanu. Papież nie był demokratą. Uważał, że Włochom potrzeba silnego przywódcy, który ukróci partyjne spory i będzie rządził twardą ręką¹². W *Ubi arcano Dei* mówił o ustroju demokratycznym, że „[...] bardziej niż

⁶ Por. A. CZUBIŃSKI. *Historia powszechna XX wieku* s. 24-25; D.I. KERTZER. *Papież i Mussolini* s. 25-26.

⁷ Por. S. SIERPOWSKI. *Faszyzm we Włoszech 1919-1926*. Wrocław 1973 s. 112-113.

⁸ Por. D.I. KERTZER. *Papież i Mussolini* s. 44-45.

⁹ Cyt. za: E. KOZERSKA. *Państwo i społeczeństwo w poglądach Piusa XI*. Wrocław 2005 s. 156.

¹⁰ Por. D.I. KERTZER. *Papież i Mussolini* s. 38.

¹¹ Por. S. SIERPOWSKI. *Faszyzm we Włoszech* s. 271.

¹² Por. D.I. KERTZER. *Papież i Mussolini* s. 47.

inne rządy sprzyja nielojalnej walce stronnictw¹³. 2 października 1922 r. sekretarz stanu Watykanu kard. Pietro Gasparri wysłał wiadomość okólną do wszystkich włoskich biskupów o zakazie udziału w polityce i popieraniu z ambony którejkolwiek partii. Ta decyzja była potężnym ciosem wymierzonym w partię ludowców. Włoska Partia Ludowa utraciła możliwość odegrania roli centrum pomiędzy socjalistami i faszystami. Tym sposobem papież ułatwił faszystom drogę po władzę¹⁴.

29 października 1922 r., w wyniku „Marszu Czarnych Koszul na Rzym”¹⁵, Mussolini został szefem rządu Włoch. Jednym z pierwszych działań nowego premiera było wzięcie udziału w Mszy św. przy Grobie Nieznanego Żołnierza, do czego zobligowany był również cały rząd. W ten sposób Mussolini pokazał, że jako premier będzie zabiegał o poprawę sytuacji Kościoła. Na początku listopada kard. Gasparri skomentował to działanie słowami, że szef rządu „[...] daje sygnały, że jest dobrym katolikiem”¹⁶. W swoim pierwszym przemówieniu nowy premier użył słowa «Bóg». Żaden włoski premier nie użył dotąd tego słowa publicznie¹⁷.

1.3. KONCEPCJE PREMIERA I PAPIEŻA

Cele swojego pontyfikatu Pius XI zawarł w encyklice *Ubi arcano Dei*. W rozdziale *Objawy zła* papież narzekał na usunięcie Boga z życia publicznego oraz na zachwianie porządku społecznego przez odrzucenie prawa Bożego. Dalej pisał o usunięciu Boga z życia rodzinnego i o wychowywaniu młodzieży bez religii:

Są kraje, w których nie ma wykładu religii po szkołach i nie tylko się milczy w szkole o Panu Bogu i o religii, ale nadto zaczepia się Boga i religię skrycie lub otwarcie.

Skarżył się na nieprzyzwoite zachowanie kobiet i na ich skromny ubiór. Twierdził, że upadek obyczajów, rosnące niepokoje, odejście od chrześcijańskiego życia prowadzą do zastojów w gospodarce i zejścia z drogi postępu na drogę barbarzyństwa¹⁸. W rozdziale *Niemoc instytucji ludzkich* nawiązał do czasów średniowiecznych, w których szanowano prawa Boże, oraz ukazywał słabość Ligi Narodów:

[...] nie ma bowiem instytucji ludzkiej, która by mogła wszystkim narodom narzucić zbiór praw powszechnych, odpowiadający dzisiejszym czasom, tak

¹³ K. CHOJNICKA. *Nauczanie społeczne Kościoła od Leona XIII do Piusa XII*. Kraków 1993 s. 52.

¹⁴ Por. A. CZUBIŃSKI. *Historia powszechna XX wieku* s. 175

¹⁵ Zamach stanu zorganizowany przez faszystowskie bojówki.

¹⁶ Cyt. za: D.I. KERTZER. *Papież i Mussolini* s. 52.

¹⁷ Por. *tamże* s. 63.

¹⁸ Por. PIUS XI. *Encyklika Ubi Arcano Dei*. W: *Encykliki społeczne Kościoła katolickiego*. Red. J.M. Lipniak. Świdnica 2005 s. 22-26.

jak się to działo w wiekach średnich, gdy istniała owa prawdziwa liga narodów, obejmująca wszystkie państwa chrześcijańskie¹⁹.

Mussolini zaczął wprowadzać postulaty kierowane myślą o katolikach. Reaktywowano więc przywileje z czasów sprzed zjednoczenia Włoch. Przywrócono nauczanie religii w szkołach (zakaz obowiązywał od 1877 r.), w salach szpitalnych, sądowych i szkolnych powieszono krzyże. Nastąpiła penalizacja obrazy duchowieństwa i religii katolickiej. Kapłani i klerycy zostali zwolnieni z służby wojskowej, przywrócono rangę kapelana wojskowego. Kościół uzyskał wysokie korzyści materialne na renowację zniszczonych przez wojnę świątyń, a zagraniczne szkoły kościelne otrzymały dofinansowanie. Żeby jeszcze bardziej pokazać swoje oddanie sprawie katolickiej, końcem 1923 r. Mussolini ochrzcił swoją żonę i dzieci.

Włoskie społeczeństwo oraz obserwatorzy zagraniczni mieli trudności z oceną nowego premiera i ruchu, którym kierował. Pomoc w legitymizacji władzy przyszła ze strony papieża. Pogląd, że Stolica Apostolska była przychylna faszyzmowi, może mieć swoje wyjaśnienie w przeszłości papieża. Podczas wojny polsko-bolszewickiej Pius XI przebywał w Warszawie i widział, jakie zagrożenie płynie ze strony komunizmu. Poświęcił nawet temu zagadnieniu osobną encyklikę. W wyniku tego był papieżem, u którego antykomunistyczni faszyści mogli zyskać akceptację²⁰.

1.4. NAWIĄZANIE PIERWSZYCH KONTAKTÓW

W celu polepszenia stosunków ze Stolicą Apostolską Mussolini spotkał się z sekretarzem stanu kard. Gasparrim. Spotkanie odbyło się 19 stycznia 1923 r. Dołożono wszelkich starań, aby było ono tajne, ponieważ Stolica Apostolska oficjalnie nie uznawała Włoch jako państwa. Z punktu widzenia Gasparriego było rzeczą wątpliwą, czy Mussoliniemu można zaufać oraz czy premier przywróci autorytet Kościołowi we Włoszech. Z punktu widzenia Mussoliniego najważniejsze było poparcie Kościoła dla jego rządów, a tym samym legitymizacja faszyzmu. Decyzją tamtego wieczoru był wybór pośrednika między premierem i papieżem, godnego zaufania zarówno dla jednej, jak i drugiej strony. Pośrednikiem tym został jezuita Pietro Tacchi Venturi. Zorganizowane spotkanie było ważnym czynnikiem w zbliżeniu obu stron²¹.

Pomimo że pierwsze nieformalne stosunki między Stolicą Apostolską a Włochami zostały nawiązane, nie przekładało się to na poprawę bezpieczeństwa

¹⁹ *Tamże* s. 30.

²⁰ Por. E. KOZERSKA. *Państwo i społeczeństwo* s. 156-157; D.I. KERTZER. *Papież i Mussolini* s. 64-65.

²¹ Por. S. SIERPOWSKI. *Faszyzm we Włoszech* s. 337-338; D.I. KERTZER. *Papież i Mussolini* s. 66-67.

katolików będących w ugrupowaniach politycznych (PPI) i niepolitycznych (Akcja Katolicka).

Akcja Katolicka była ruchem świeckich, mającym na celu propagowanie wartości chrześcijańskich. Była podzielona na cztery związki: mężczyzn, kobiet, młodzieży i akademicki. Każdy z nich posiadał zarząd krajowy, diecezjalny i miejscowy. Naczelnicy kierownicy byli mianowani przez papieża, który sprawował nad nimi kontrolę. W 1926 r. Do Akcji Katolickiej należało 40 tys. członków. Pius XI darzył sentymentem to ugrupowanie, przez co był nazywany „papieżem Akcji Katolickiej”²². Mówił:

Akcja Katolicka rozwija się i pełni swoją działalność na uboczu od wszelkich partij politycznych. Nie zamierza ona ani uprawiać polityki jakiejś partji, ani być sama partją polityczną²³.

Przemoc „Czarnych Koszul”²⁴ uderzyła w księży i katolicką młodzież. Pojawiały się akty wandalizmu, demolowano katolickie placówki, profanowano symbole religijne. Dochodziło do pobić i zastraszenia. Prasa katolicka, relacjonując przypadki przemocy, mówiła o ekstremistach, którzy są poza kontrolą Mussoliniego. W rzeczywistości wódz faszystów wykorzystywał to do własnych celów. Uświadamiał papieża, że jako premier jest jedyną osobą mogącą powstrzymać bandytów. Apele papieża o ukaranie przestępców były więc kierowane bezpośrednio do premiera. Mussolini jednak interweniował rzadko, a winowajcy mało kiedy ponosili konsekwencje. Z jednej strony Mussolini przywracał przywileje Kościołowi, a z drugiej zezwalał na przemoc wobec katolików. Mimo wszystko starał się nie rozgniewać papieża, gdyż potrzebował go do eliminacji katolickiej opozycji²⁵.

1.5. WYBORY 1924 R. I POSTĘPUJĄCA DYKTATURA

Pierwszy rok rządów Mussoliniego to czas walki z opozycją polityczną. Położenie PPI było beznadziejne. Papież nie udzielał poparcia ugrupowaniu. Wiedząc o tym, Mussolini zaczął coraz bardziej wpływać na partię. Wystosował ultimatum: PPI będzie bezwarunkowo wspierać rząd Mussoliniego albo ministrowie ludowców będą musieli ustąpić ze stanowisk. Ludowcy odmówili, w wyniku czego dwóch ministrów zostało zmuszonych do ustąpienia²⁶. Papież nie był zadowolony z działalności Luigiego Sturzy i zmusił go do rezygnacji z kierownictwa partii. Włoska

²² E. OLEJNIK. *Achilles Ratti – Papież Pius XI*. <<http://ak.org.pl/2022/achilles-ratti-papiez-pius-xi-2/>> [dostęp: 6.04.2022].

²³ Cyt. za: F. LAMA. *Ojciec święty* s. 109.

²⁴ Inna nazwa milicji faszystowskiej.

²⁵ Por. D.I. KERTZER. *Papież i Mussolini* s. 69-70.

²⁶ Por. *Biografia Luigi Sturzo*. <<https://www.britannica.com/biography/Luigi-Sturzo>> [dostęp: 11.04.2022].

Partia Ludowa została mocno osłabiona i wystawiona na ataki faszystów. Niesubordynacja partii ludowców w parlamencie spotkała się z reprimendą ze strony rządu, Watykanu i prawicy partyjnej. Ograniczenia parlamentarnej opozycji były pierwszym krokiem w stronę dyktatury.

Mussolini nadal stosował swoją dwutorową politykę wobec Kościoła. „Czarne Koszule” wciąż napadały na członków PPI i niektórych księży, zaś premier występował w roli ostatniego obrońcy. Kościół nadal otrzymywał korzyści i przywileje od Mussoliniego. Przyjęto nową ustawę, dzięki której za obrazę Kościoła lub papieża policja mogła usunąć redaktora naczelnego krytykującej gazety. Podręczniki do nauki religii miały być aprobowane przez Stolicę Apostolską. W kalendarzu ponownie pojawiły się święta kościelne. Premier podratował finansowo powiązany z Watykanem rzymski bank. Potępił rozwody, zamknął domy hazardu, finansował świątynie. Wszystko po to, aby uzyskać poparcie papieża w przyszłych wyborach²⁷.

Wybory poprzedziła fala zmasowanej przemocy wobec przeciwników faszystów oraz brutalna propaganda²⁸. W tej nierównej walce zwyciężyła lista narodowo-faszystowska. Otrzymała ona 64,9% wszystkich ważnych głosów. Do parlamentu wprowadzono 275 deputowanych. Pozostałe miejsca przypadły opozycji antyfaszystowskiej (socjaliści, komuniści, ludowcy, republikanie, liberałowie itd.)²⁹. Po zwycięstwie Mussolini powiedział:

To ostatnie takie wybory. Następnym razem ja sam zagłosuję w imieniu społeczeństwa!³⁰

Włochy z państwa demokratycznego przechodziły w dyktaturę. Dowodem na tę tezę jest szereg decyzji i dokumentów rządu. 24 grudnia 1925 r. wprowadzono uchwałę, dzięki której Mussolini dzierżył kompetencje premiera, szefa rządu i sekretarza stanu. *De facto* otrzymał pełnię władzy wykonawczej. Poza funkcją szefa rządu był również ministrem sześciu resortów. Ustawa z 31 stycznia 1926 r. poszerzyła kompetencje władzy wykonawczej o wprowadzenie dekretów z mocą ustawy. Parlament utracił swoje funkcje (mimo że istniał do 1939 r.). Mandaty posłów opozycji antyfaszystowskiej uległy wygaszeniu (124 posłów). Zmieniały konstytucyjne zasady, m.in. o odpowiedzialności rządu przed parlamentem. Odtąd rząd ponosił odpowiedzialność wyłącznie przed królem i tylko król mógł wprowadzać zmiany w rządzie. Powołanie Faszystowskiego Związku Narodowego Dziennikarzy ograniczyło wolność słowa w prasie. Każdy, kto chciał pełnić zawód dziennikarza, musiał przynależeć do związku. Zaostrzono kary za podniesienie ręki na najważniejsze osoby w państwie (króla, królową, dziedzica tronu, szefa

²⁷ Por. D.I. KERTZER. *Papież i Mussolini* s. 76-77.

²⁸ Por. W. KOZUB-CIEMBRONIEWICZ. *Doktryna i system władzy Włoch faszystowskich na tle porównawczym*. Kraków 2016 s. 97.

²⁹ Por. S. SIERPOWSKI. *Faszyzm we Włoszech* s. 345.

³⁰ Cyt. za: D.I. KERTZER. *Papież i Mussolini* s. 76-77.

rządu) oraz za działalność wywrotową wobec państwa. Zdelegalizowano partie polityczne i organizacje zawodowe, w tym również PPI, co spotkało się biernością papieża. Powołano tajną policję OVRA (Organizacja Ochotnicza do Walki z Antyfasyzmem), poprzedniczkę gestapo. System gospodarczy Włoch stawał się faszystowsko-korporacyjny. U jego podstaw funkcjonowały syndykaty zrzeszające osobno pracowników i pracodawców³¹. Na czele systemu stały Ministerstwo Korporacji oraz Narodowa Rada Korporacyjna³².

Te i wiele innych zmian społeczno-polityczno-gospodarczych spajała ideologia faszystów, którą można streścić w zdaniu skonstruowanym przez Mussoliniego: „[...] wszystko w państwie, nic bez państwa, nic przeciwko państwu”³³. Do tych zmian musiała się ustosunkować Stolica Apostolska. Już od 1924 r. Mussolini i Pius XI zaczęli pracę nad dokumentami, które były przełomowe w stosunkach Włoch ze Stolicą Apostolską.

2. TRAKTATY LATERAŃSKIE

2.1. DROGA DO POROZUMIENIA

W swojej drugiej encyklice *Quas Primas* Pius XI wyraził pragnienie społeczeństwa katolickiego³⁴. Aby mogło się ono spełnić, potrzeba było władzy świeckiej, która przyczyniłaby się do tego postulatu. Oficjalną współpracę z rządem włoskim uniemożliwiała „kwestia rzymska”, które *de facto* nie uznawała władzy Włoch. Sprawę należało rozwiązać umową prawną.

W 1924 r. premier powołał specjalną komisję w celu analizy sytuacji prawnej Kościoła i rozwiązania niektórych uciążliwych problemów. Stolica Apostolska legalnie nie mogła nawiązać współpracy, lecz dzięki tajnemu łącznikowi między papieżem i premierem, jezuitcie Tacchiemu Venturiemu, do składu komisji weszło trzech księży. W 1925 r. komisja odbyła wiele spotkań, a rok później ogłosiła zarys nowych przepisów. Stanowisko papieża w sprawie prac komisji było precyzyjne. Nie uznawał on żadnych regulacji dotyczących Kościoła przegłosowanych w parlamencie. Akceptował porozumienie tylko poprzez bezpośrednie negocjacje Stolicy Apostolskiej i władz włoskich³⁵.

Do poprawy stosunków z Kościołem przyczynił się włoski minister oświaty Pietro Fedele. 4 października 1926 r. doszło do ważnego spotkania. W Asyżu, podczas inauguracyjnych obchodów nowego święta narodowego na cześć

³¹ Por. S. SIERPOWSKI. *Faszystów we Włoszech* s. 354-359; E. KOZERSKA. *Państwo i społeczeństwo* s. 159, 162-163.

³² Por. W. KOZUB-CIEMBRONIEWICZ. *Doktryna i system władzy Włoch faszystowskich* s. 84.

³³ *Tamże* s. 50.

³⁴ Por. PIUS XI. *Encyklika Quas Primas*. W: *Encykliki społeczne Kościoła katolickiego* s. 51.

³⁵ Por. D.I. KERTZER. *Papież i Mussolini* s. 107-108.

św. Franciszka, minister Fedele spotkał się z zaproszonym legatem papieskim, kard. Merrym del Valem. Było to pierwsze od 1870 r. publiczne spotkanie reprezentantów skłóconych stron.

Tego samego roku zostały nawiązane pierwsze tajne rozmowy. Pius XI i Mussolini wybrali swoich przedstawicieli do negocjacji. Stronę papieską reprezentował świecki prawnik Francesco Pacelli. Ze strony rządowej został oddelegowany profesor Domenica Barone. Dla Stolicy Apostolskiej najważniejsze były dwie kwestie: rekonstrukcja (choćby w niewielkim stopniu) państwa kościelnego, co miało gwarantować papieżowi suwerenność świecką, oraz skutki cywilne małżeństw kościelnych³⁶.

Problem we wspólnym porozumieniu stanowiła Akcja Katolicka. Papież i Mussolini mieli do niej różne podejście. Pius XI walczył o jej niezależność i widział w niej narzędzie głoszenia Ewangelii. Mussolini chciał mieć nad nią kontrolę i twierdził, że wśród jej członków znajdują się byli członkowie PPI. Działacze Akcji Katolickiej doświadczali aktów przemocy ze strony faszystowskich bojówek, co budziło gniew papieża. Tacchi Venturi nie raz musiał interweniować w imieniu papieża u członków rządu i wyjaśniać scysje. W 1925 r. w Padwie, po napaści na siedzibę organizacji przez aktywistów faszystowskich, policja, która prowadziła dochodzenie w tej sprawie, odkryła, że padewska Akcja Katolicka miała powiązania z PPI. Również w 1926 r. w Brescii, po ataku na siedzibę organizacji, okazało się, że zajmowała się ona działalnością antyfaszystowską. Jezuita przekonywał papieża i Gasparriego, że muszą spojrzeć na sprawę z perspektywy Duce³⁷.

Solą w oku Mussoliniego było katolickie wychowywanie dzieci. Dyktator chciał wychowywać je od lat najmłodszych w duchu ideologii faszystowskiej. Do tego celu powołano Narodową Organizację „Balilla” zrzeszającą chłopców i dziewczęta.

W jej skład wchodziły dwie organizacje polityczne: «Balilla» dla dzieci do lat czternastu oraz Awangardystów (*Avanguardia*), obejmująca młodzież do lat osiemnastu³⁸.

Awangardyści byli organizacją *quasi*-militarną, przysposabiającą do życia wojskowego. Militarne było również nazewnictwo oddziałów: szwadron, manipulum, centuria, kohorta oraz legia³⁹. Działania Mussoliniego wskazywały, że w niedługim czasie zdelegalizowane zostaną organizacje młodzieżowe Akcji Katolickiej. Papież kazał więc zawiesić negocjacje. Wysłał również Tacchiego Venturiego

³⁶ Por. J. GRZESIK. «Namiestnicy» Króla w rzekomym Królestwie Bożym na Ziemi. Lublin 2003 s. 167.

³⁷ Z włoskiego «wódz». D.I. KERTZER. *Papież i Mussolini* s. 109-110.

³⁸ Cyt. za: W. KOZUB-CIEMBRONIEWICZ. *Doktryna i system władzy Włoch faszystowskich* s. 48.

³⁹ Por. *tamże* s. 48.

z ultimatum do premiera: albo Mussolini ustąpi, albo papież negocjacje zerwie. Duce uległ tym żądaniom.

W następnych miesiącach Pius XI i Pacelli odbyli wiele spotkań. Niekiedy pojawiały się wieści o nowych atakach na Akcję Katolicką. Papież był niezadowolony z udziału dziewcząt w paramilitarnych młodzieżówkach faszystów, kroczących z karabinami na ramionach, lecz już zbyt wiele zainwestował w porozumienie z rządem, żeby się z niego wycofać. Częściej obwiniał za to ludzi z otoczenia premiera, niż samego Mussoliniego⁴⁰.

O zaangażowaniu w porozumienie świadczą liczby. Pacelli i Barone odbyli 110 spotkań, 129 razy Pacelli spotkał się z papieżem⁴¹. We wrześniu 1928 r. sekretarz stanu papieża oświadczył gotowość do oficjalnych pertraktacji. W listopadzie taką samą gotowość ogłosił rząd włoski. 12 grudnia 1929 r. na papieskim konsystorzku Pius XI ogłosił kardynałom, że dialog z rządem przebiega pomyślnie. W katolickiej gazecie „L'Osservatore Romano” 11 lutego 1929 r. opublikowano informację, że już od dłuższego czasu papież i premier prowadzili rozmowy, początkowo poufne, później oficjalne, w celu rozwiązania „kwestii rzymskiej” oraz że wypracowali porozumienie i przygotowali odpowiednie dokumenty. Ten dzień był historyczny, ponieważ właśnie wtedy podpisano traktaty⁴².

2.2. TRAKTATY I ICH ZNACZENIE

Układ został podpisany przez sekretarza stanu Stolicy Apostolskiej kard. Pietro Gasparriego i premiera rządu Królestwa Włoch Benito Mussoliniego w Pałacu Laterańskim (ratyfikowany 7 czerwca 1929 r. przez papieża Piusa XI i króla Wiktora Emanuela III). Był to potrójny układ, który obejmował traktat polityczny, układ finansowy i konkordat⁴³. Zamykał on *de facto* „kwestię rzymską” i gwarantował papieżowi niezależność terytorialną.

Według prawa międzynarodowego 20 września 1870 r. Królestwo Włoch dokonało podboju i wcielenia Państwa Kościelnego. Jednak unicestwione z pozoru Państwo Kościelne utrzymało papieża dzierżącego władzę na stanowisku. Pozycja papieża zmieniała się kilkakrotnie, według przepisów konstytucji Stolicy Apostolskiej. Papież zachował wszystkie swoje prerogatywy i kompetencje międzynarodowe. Formalnie nastąpił rozdział państwa od Kościoła, a rząd włoski był okupantem w stosunku do Stolicy Kościoła. Artykuł 1. traktatu potwierdził religię katolicką jako religię państwową. Według artykułu 2. „Włochy uznają suwerenność Stolicy

⁴⁰ Por. D.I. KERTZER. *Papież i Mussolini* s. 111.

⁴¹ Por. J. WIŚLICKI. *Umowy laterańskie: tekst włoski, przekład polski, list Piusa XI do Kardynała Gasparriego*. Lublin 1930 s. 8.

⁴² Por. J. GRZESIK. «Namiestnicy» Króla s. 167-168.

⁴³ Por. M. BANASZAK. *Historia Kościoła katolickiego*. T. 4. Warszawa 1992 s. 18.

Apostolskiej na terenie międzynarodowym⁴⁴, co dowodziło, że Stolica Apostolska nie utraciła suwerenności (w innym przypadku traktat nadawałby ją albo przywracał).

Traktat polityczny był traktatem pokojowym. Ponieważ wojna z 1870 r. nie zakończyła się podpisaniem aktu jej zakończenia, terytorium kościelne było pod okupacją wojsk włoskich, a Państwo Kościelne zachowało swoją suwerenność w czasie okupacji (co zostało potwierdzone przez rząd włoski)⁴⁵. W artykule 3. była mowa o uznaniu przez Włochy własności, władzy i jurysdykcji Stolicy Apostolskiej nad nowym państwem – Watykanem. Nowe państwo miało 44 ha powierzchni i było w pełni niezależne.

Kolejne artykuły omawiały sprawy techniczne. W artykule 8. Włochy uznały „osobę Papieża za świętą i nietykalną”, a zamach lub podżeganie do niego jako równy zamachowi lub podżeganium do zamachu na króla. Znieważenie papieża miało być tak samo karane, jak znieważenie osoby królewskiej (co wynikało z artykułu 1.). W artykułach 9. i 10. poruszono sprawę obywatelstwa watykańskiego i zwolnień z obowiązku służby wojskowej. W artykule 12. ustalono kwestie dyplomatyczne, strony zobowiązały się do akredytowania włoskiego ambasadora przy Stolicy Apostolskiej i papieskiego nuncjusza przy państwie włoskim. Artykuły od 13. do 16. dotyczyły nieruchomości Watykanu. W artykule 21. nadano kardynałom obywatelstwo oraz honory należne książętom krwi. Włochy zobowiązały się nie utrudniać hierarchom kościelnym podróży do Watykanu na sobory i konklawe. Według artykułu 24. Watykan miał stronić od sporów międzynarodowych i pozostawać neutralny⁴⁶.

W układzie finansowym była mowa o zadośćuczynieniu Stolicy Apostolskiej za poniesione straty materialne w wyniku podboju państwa papieskiego. Strona kościelna zastrzegła, że swoje żądania finansowe ograniczy do koniecznego minimum, biorąc pod uwagę sytuację państwa włoskiego i straty papieskie. Układ zawarł się w trzech artykułach, ale kwota została podana w pierwszym:

Włochy zobowiązują się wypłacić Stolicy Świętej, przy wymianie dokumentów ratyfikacyjnych Traktatu, sumę lirów włoskich 750.000.000 (siedemset pięćdziesiąt milionów) i równocześnie doręczyć Jej skonsolidowaną pożyczkę włoską 5% na okaziciela (z kuponem płatnym dn. 30 czerwca p. r.), nominalnej wartości lirów włoskich 1.000.000.000 (jeden miliard)⁴⁷.

⁴⁴ *Traktat pomiędzy Stolicą Świętą a Włochami*. W: J. WIŚLICKI. *Umowy lateraneńskie* s. 15.

⁴⁵ Por. J. MAKOWSKI. *Układy laterańskie wobec prawa narodów*. „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1930 nr 10 s. 100-101.

⁴⁶ Por. J. GRZESIK. «*Namiestnicy*» *Króla* s. 170-174; Traktat. W: J. WIŚLICKI. *Umowy lateraneńskie* s. 15-34.

⁴⁷ *Układ finansowy pomiędzy Stolicą Świętą a Włochami*. W: J. WIŚLICKI. *Umowy lateraneńskie* s. 37-38.

Łączna suma przekłada się na około miliard dzisiejszych dolarów amerykańskich⁴⁸.

Konkordat regulował życie społeczno-religijne we Włoszech. Nie mógł być zawarty przed podpisaniem traktatu i zakończeniem „kwestii rzymskiej”. Wynikało to z braku oficjalnych stosunków międzynarodowych. Artykuł 1. zapewniał Kościołowi katolickiemu

[...] swobodne wykonywanie władzy duchowej, swobodne i publiczne wykonywanie kultu, jak również jego jurysdykcji w sprawach kościelnych.

Na to zagadnienie składały się trzy aspekty: swoboda w głoszeniu i nauczaniu religii; swoboda w publicznej działalności kultu; swoboda w wykonywaniu jurysdykcji, co było odniesieniem do artykułu 1. traktatu. Państwo zapewniało także pomoc w wykonywaniu wyroków władz kościelnych⁴⁹.

Druga część artykułu była poświęcona „[...] uświęconemu charakterowi Wiecznego Miasta” i jego relacji z rządem włoskim. Duchowni dostali gwarancje swobody komunikowania się między Watykanem a Włochami i całym światem bez ingerencji rządu (artykuł 2.). Artykuł 3. regulował kwestię służby wojskowej kleryków i kapłanów duszpasterzy, a artykuł 4. zwalniał duchownych z obowiązku sędziego przysięgłego. Księża nie mogli pełnić funkcji w instytucjach publicznych bez zezwolenia ordynariusza diecezjalnego, a kapłani apostaci lub obłożeni cenzurą mieli zakaz pełnienia takich funkcji (artykuł 5.). Artykuł 11. nakazywał uznanie przez państwo świąt kościelnych. Były to wszystkie niedziele i 10 świąt. W artykule 19. Stolica Apostolska zastrzegła sobie wyłączne prawo do mianowania arcybiskupów i biskupów. Artykuł 29. regulował osobowość prawną w poszczególnych jednostkach kościelnych.

Jednym z najistotniejszych postanowień konkordatu włoskiego był artykuł 34. regulujący kwestie małżeństw:

Państwo włoskie, [...], uznaje skutki cywilne sakramentu małżeństwa, określonego przez prawo kanoniczne.

Innymi słowy ślub kościelny miał prawnie takie same skutki, jak ślub cywilny.

Ważną kwestię społeczną poruszały artykuły 36. i 37. Do szkół średnich zostały wprowadzone lekcje religii, a programy i podręczniki do tych zajęć miały być ustalane w porozumieniu ze Stolicą Apostolską. Nad wykładowcami świeckimi i duchownymi mieli czuwać ordynariusze diecezjalni. Została również poruszona kwestia religijności w państwowych organizacjach wychowywania młodzieży „Balilla” i „Avanguardia”. Godziny zajęć organizacji miały być tak dostosowane, aby ich członkowie mogli uczestniczyć w wykonywaniu obowiązków religijnych w niedziele i święta. Tak samo mieli zarządzić kierownicy szkół publicznych.

⁴⁸ Według szacunku D.I. Kertzera.

⁴⁹ Zasada *bracchium saeculare*. J. GRZESIK. «Namiestnicy» Króla s. 177.

Ważnym punktem dla papieża był artykuł 43. dotyczący Akcji Katolickiej. Włochy uznały funkcjonowanie Akcji Katolickiej, jeśli – jak zarządza Stolica Apostolska – jej członkowie nie będą przynależeli do żadnych partii politycznych. Również księża i zakonnicy mieli zakaz zapisywania się do partii⁵⁰.

Od chwili ratyfikacji, traktat i konkordat stały się wewnętrznym prawem Włoch. Zarówno dla Piusa XI, jak i dla całego Kościoła traktaty miały ogromne znaczenie. Od czasu ich podpisania papież przestał być „więźniem Watykanu”, który stał się niezależnym państwem. Układ zatwierdzał międzynarodową pozycję Stolicy Apostolskiej⁵¹. Od tej pory Stolica mogła występować jako „rząd” Watykanu dzięki suwerenności terytorialnej oraz jako „rząd” Kościoła katolickiego dzięki suwerenności duchowej. Można powiedzieć, że skoro w okresie trwania „kwestii rzymskiej” Stolica Apostolska była podmiotem stosunków międzynarodowych pomimo braku suwerennego terytorium, to po podpisaniu traktatów pozycja papieża się nie zmieniła, umowa miała charakter deklaratoryjny. Powstanie państwa Watykan było istotne z punktu widzenia politycznego, gdyż zakończyło „kwestię rzymską”, oraz z punktu widzenia praktycznego, bo dodatkowo zabezpieczało suwerenność Stolicy Apostolskiej⁵².

ZAKOŃCZENIE

Lata 1922-1929 to dla papieża czas nadziei na odbudowanie dobrej reputacji Kościoła we Włoszech. To również ostrożne monitorowanie nowej władzy i jej działań. Podpisanie traktatów otworzyło nową kartę w stosunkach między Włochami a Stolicą Apostolską. Kościół otrzymał mnogość praw i przywilejów za cenę poparcia faszystowskiego rządu. Ze strony Mussoliniego był to szereg przyjaznych gestów w stronę Kościoła, lecz także postępująca dyktatura. Pomimo tworzącego się państwa totalitarnego wciąż było miejsce dla wolności sumienia, co czyniło totalitaryzm Mussoliniego niepełnym⁵³.

Państwo, które miało obejmować wszystkie aspekty życia, nie obejmowało swobody w praktykowaniu religii katolickiej. Podpisane traktaty dawały tego gwarancję (przynajmniej prawną). Ostatecznie uregulowanie „kwestii rzymskiej” dało Stolicy Apostolskiej niezależność terytorialną. Wierni mogli uczestniczyć w życiu Kościoła poprzez Akcję Katolicką, która była niezależna od państwa.

⁵⁰ Por. *Konkordat pomiędzy Stolicą Świętą a Włochami*. W: J. WIŚLICKI. *Umowy lateraneńskie* s. 43-75.

⁵¹ Por. M. BANASZAK. *Historia Kościoła katolickiego* s. 6.

⁵² Por. D. BACH-GOLECKA. *Stolica Apostolska jako podmiot prawa międzynarodowego*. „Przeгляд Zachodni” 2001 nr 3 s. 153.

⁵³ Por. M. MARSZAŁ. *Faszyzm i jego oblicza* s. 31.

BIBLIOGRAFIA

- BACH-GOLECKA D.: *Stolica Apostolska jako podmiot prawa międzynarodowego*. „Przegląd Zachodni” 2001 nr 3.
- BANASZAK M.: *Historia Kościoła katolickiego*. T. 4. Warszawa 1992.
- CHOJNICKA K.: *Nauczanie społeczne Kościoła od Leona XIII do Piusa XII*. Kraków 1993.
- CZUBIŃSKI A.: *Historia powszechna XX wieku*. Poznań 2003.
- GRZESIK J.: «Namiestnicy» Króla w rzekomym Królestwie Bożym na Ziemi. Lublin 2003.
- KERTZER D.I.: *Papież i Mussolini. Nieznana historia Piusa XI i rozkwit faszyzmu w Europie*. Wołowiec 2016.
- KOZERSKA E.: *Państwo i społeczeństwo w poglądach Piusa XI*. Wrocław 2005.
- KOZUB-CIEMBRONIEWICZ W.: *Doktryna i system władzy Włoch faszystowskich na tle porównawczym*. Kraków 2016.
- LAMA F.: *Ojciec święty: żywot i czyny papieża Piusa XI*. Warszawa 1929.
- MAKOWSKI J.: *Układy laterańskie wobec prawa narodów*. „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1930 nr 10.
- MARZAŁ M.: *Faszyzm i jego oblicza*. W: *Varia Doctrinalia (Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa Uniwersytetu Wrocławskiego)*. Red. Ł. Machaj. Wrocław 2012. <http://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/41100/02_Maciej_Marszal.pdf> [dostęp: 4.04.2022].
- OLEJNIK E.: *Achilles Ratti – Papież Pius XI*. <<http://ak.org.pl/2022/achilles-ratti-papiez-pius-xi-2/>> [dostęp: 6.04.2022].
- PIUS XI: *Encyklika Quas Primas*. W: *Encykliki społeczne Kościoła katolickiego*. Red. J.M. Lipniak. Świdnica 2005.
- PIUS XI: *Encyklika Ubi Arcano Dei*. W: *Encykliki społeczne Kościoła katolickiego*. Red. J.M. Lipniak. Świdnica 2005.
- SIERPOWSKI S.: *Faszyzm we Włoszech 1919-1926*. Wrocław 1973.
- WIŚLICKI J.: *Umowy lateraneńskie: tekst włoski, przekład polski, list Piusa XI do Kardynała Gasparriego*. Lublin 1930.

Streszczenie: Artykuł przedstawia stosunki pomiędzy państwem włoskim a Stolicą Apostolską w latach 1922-1929 oraz ich skutki dla włoskich katolików w tworzącym się państwie totalitarnym. W części pierwszej omówiono postępującą dyktaturę we Włoszech oraz przyjazne gesty płynące w stronę Kościoła z rządu. Część druga obejmuje podpisanie traktatów laterańskich między Włochami a Stolicą Apostolską, a konkretnie treść traktatu i konkordatu, także umowy finansowej oraz powstanie państwa watykańskiego.

Słowa kluczowe: Stolica Apostolska, Watykan, faszyzm, Pius XI, Mussolini, traktaty laterańskie.